

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Дипломна робота
магістра

з теми **«ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконала:
студентка KorOs1-M19z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Чорна Вікторія Сергіївна

Керівник:
Вержиховська О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Докучина Т.О.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри корекційної педагогіки
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	6
1.1. Характеристика комунікативних умінь і навичок.....	6
1.2. Особливості комунікативного розвитку молодших школярів з порушеннями інтелекту.....	22
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	39
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	39
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	46
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	58
3.1. Змістові основи методики формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту	58
3.2. Методика формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту	62
Висновки до третього розділу.....	75
ВИСНОВОК.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Мовлення, виступаючи в своєму функціональному призначення як засіб пізнання і спілкування, служить найважливішим інструментом соціалізації учнів з порушеннями інтелекту. Особистість формується в діяльності та спілкуванні з іншими людьми, сама визначає характер протікання цих процесів. Мовлення має величезне значення для формування психічних процесів, всієї особистості дитини, становлення мислення і волі, тому розвиток вербальної комунікації у таких дітей є однією з актуальних проблем спеціальної педагогіки.

Сучасна педагогічна практика спирається на психолого-педагогічні дослідження, теоретично обґрунтовує сутність і значимість формування комунікативних умінь у розвитку дитини. В основі численних досліджень лежить концепція діяльності, розроблена В.В. Давидовим, А.В. Запорожцем, А.Н. Леонтьєвим, Д.Б. Ельконіна та ін. Ґрунтуючись на ній, М.І. Лісіна, Т.А. Рєпіна, А.Г. Рузская розглядали спілкування як комунікативну діяльність.

У ряді досліджень відзначається, що комунікативні вміння сприяють психічному розвитку дитини (А. В. Запорожець, М. І. Лісіна, А. Г. Рузская). Про важливість мовленнєвого розвитку дитини, про мовлення як засіб спілкування, про розвиток її комунікативної функції йдеться у багатьох роботах різних авторів (А.А. Бодальов, А. А. Буєва, Л. С. Виготський, А. А. Леонтьєв, М. І. Лісіна та ін.).

У спеціальній літературі, яка розкриває питання навчання і виховання дітей з порушеннями інтелекту, також обґрунтовується необхідність формування навичок спілкування. Особлива увага приділяється розвитку і корекції мовлення як основного засобу спілкування (А. К. Аксьонова, М. Ф. Гнездилов, Е. А. Гордієнко, С. Ю. Ільїна, Р. І. Лалаєва, В. Г. Петрова, М. П. Феофанов тощо).

Характеризуючи стан вивченості проблеми формування комунікативних умінь і навичок стосовно молодших школярів з

порушеннями інтелекту, слід зазначити, що, незважаючи на чітке уявлення про те, яке значення має вміння людей взаємодіяти один з одним, багато аспектів формування комунікативних умінь і навичок у даній категорії дітей залишаються менш розробленими, ніж в інших сферах спеціальної педагогіки і психології.

Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми дипломної роботи магістра **«Формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, розробити методiku формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Об'єкт дослідження: комунікативна діяльність молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: процес формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Гіпотеза дослідження: передбачається наявність взаємообумовленої залежності між особливостями пізнавальної діяльності, рівнем розвитку мовних і мовленнєвих засобів і рівнем сформованості комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. На основі міждисциплінарного аналізу теоретичної і методичної літератури визначити ступінь розробленості даної проблеми дослідження в теорії і практиці.

2. Експериментально вивчити особливості комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

3. Обґрунтувати і розробити методiku формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Методи дослідження: системний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури; констатувальний та формувальний етапи дослідження; кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Джулинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Бершадського району Вінницької обласної ради.

Теоретична значущість полягає в аналізі теоретичної та методичної літератури, визначенні ступеня розробленості даної проблеми дослідження в теорії і практиці; теоретичному обґрунтуванні методики формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Практичне значення полягає в експериментальному вивченні особливостей комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту; розробці методики формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВОК

Теоритико-практичне дослідження формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту дало нам змогу зробити наступні висновки.

Під комунікативними вміннями ми маємо на увазі бажання вступати в контакт і вміння організувати і підтримати спілкування. У нашій роботі ми досліджуємо вміння, необхідні особистості для здійснення комунікації, що включають усвідомлення зовнішніх умов ситуації (говорити про свої наміри, розуміти специфіку спілкування зі знайомою і незнайомою людиною, орієнтуватися в комунікативній ситуації); планування змісту процесу спілкування (знаходити інформацію, зацікавлювати партнера, планувати хід спілкування, обґрунтовувати доцільність своїх пропозицій, визначати порядок і раціональні способи виконання комунікативних дій); вибір і використання вербальних і невербальних засобів відповідно до комунікативної ситуації (вступати в процес спілкування, привертати увагу співрозмовника до себе, вживати слова і знаки ввічливості, емоційно висловлювати думки, використовуючи жести, міміку, пантоміміку); управління процесом спілкування (розкривати основну думку, підпорядковувати їй своє висловлювання, користуватися прийомами досягнення розуміння: уточнювати, задавати питання; узгоджувати дії, думки з потребами партнерів і коригувати їх); оцінку результатів спілкування і відповідна зміна комунікативної та мовленнєвої поведінки (чути партнера, адекватно розуміти зміст його висловлювань і діяти відповідно до них; оцінювати емоційну поведінку партнера; помічати зміну стану і настрою партнера; оцінювати поведінку, настрій, його висловлювання).

Комунікативна діяльність здійснюється за допомогою вербальної і невербальної знакових систем. В рамках нашого дослідження найбільший інтерес представляє мовна комунікація, яка використовує в якості знакової системи мову та передбачає її засвоєння. Комунікативні вміння з позиції

діяльнісного підходу слід співвідносити не лише з операціями, а й з діями спілкування. Їх сформованість передбачає не просто володіння засобами спілкування, а й уміння вільно й адекватно використовувати ці засоби в умовах спілкування. Комунікативний навик – це комунікативна дія, яка досягла рівня досконалості. Комунікативні навички включають: навички розуміння зверненого мовлення, навички оформлення висловлювань.

Можна констатувати, що в дослідженнях, присвячених вивченню особливостей спілкування дітей з порушеннями інтелекту, вказується на єдність закономірностей і структури цього процесу при типовому та порушеному розвитку. У той же час автори відзначають, що при порушеннях інтелекту спостерігається специфічна своєрідність комунікативної діяльності, обумовлена наявністю інтелектуального порушення. На сучасному етапі спілкування розглядається як основна умова розвитку дитини, так як забезпечує процес успадкування соціокультурного досвіду поколінь, є найважливішим чинником формування особистості, одним з головних видів діяльності людини, спрямованим на пізнання та оцінку самого себе за посередництвом інших людей.

Розуміння спілкування як діяльності дозволяє усвідомити внутрішні механізми процесу, його індивідуальну сутність, провести його ретельний аналіз, виділивши і охарактеризувавши основні структурні компоненти. Зовнішнім же проявом спілкування є акти спілкування, комунікативні акти, для виникнення і реалізації яких необхідна наявність ряду обов'язкових умов.

Передача інформації здійснюється за допомогою знакових систем. Прийнято виділяти два види комунікації в залежності від використовуваних знакових систем: вербальну і невербальну. Для експериментального дослідження особливий інтерес представляє мовленнєва комунікація.

Вміння, необхідні особистості для здійснення комунікації, які визначаються як комунікативні, включають орієнтування в ситуації спілкування (усвідомлення того, про що буде висловлювання, кому воно адресується, за яких обставин, навіщо створюється, головна думка і тема

висловлювання), планування змісту повідомлення (вміння визначати початок висловлювання, його план, здійснювати перехід від однієї думки до іншої), вміння формулювати власні думки (відбирати мовленнєві засоби, що відповідають змісту висловлювання) і розуміти чужі, вміння здійснювати самоконтроль за промовою, сприйняттям її співрозмовником, а також за розумінням мовлення партнера. Виникнення і розвиток мовлення у дітей відбувається в процесі їх спілкування з оточуючими людьми й обумовлені потребами спілкування та загальної життєдіяльності дитини. Процес оволодіння мовою, як засобом спілкування проходить ряд етапів.

Комунікативна діяльність дітей з порушеннями інтелекту проходить ті ж самі етапи, що і спілкування дитини з типовим розвитком, але з рядом відмінностей.

Особливості мовленнєвої комунікації дітей з порушенням інтелекту обумовлені специфічним порушенням їх мовлення, що виявляється на фоні порушення пізнавальної діяльності, психічного розвитку в цілому. Однак, слід зазначити, що неуспішність мовленнєвого спілкування дітей з порушеннями інтелекту пов'язана не тільки з порушеннями інтелекту і мовлення, а й з несформованістю технологій спілкування з дорослими і однолітками. Діти з порушеннями інтелекту фактично обмежені в можливостях словесної комунікації, так як засвоєні мовленнєві засоби не розраховані на задоволення потреби в спілкуванні. Ця обставина створює додаткові труднощі для налагодження міжособистісних відносин.

На констатувальному етапі дослідження при підборі мовленнєвого матеріалу для обстеження граматичної будови мовлення молодших школярів з порушеннями інтелекту враховувалася лінгвістична структура даного мовного компонента. Були запропоновані завдання на дослідження рівня розвитку синтаксичних узагальнень (побудова речення і словосполучення як граматичних конструкцій) і морфологічних узагальнень: словозміни (зміна слів за допомогою афіксів); словотворення (побудова слів за допомогою морфем як синтез граматичної конструкції і форми).

Особлива увага при обстеженні синтаксичних умінь зверталася на: здатність повторити речення різної синтаксичної конструкції, вміння будувати різноманітні типи пропозицій за сюжетними і предметними картинками, додавання пропущених слів у реченні, здатність закінчити незавершені висловлювання (складнопідрядні речення), що стосуються особистого досвіду дитини, складання речень з окремих слів. Здійснювалася бальна оцінка результатів обстеження. Кожна правильна відповідь оцінювалася в 1 бал. Залежно від типу завдання визначалися критерії оцінки.

Аналізуючи отримані результати можна зробити висновок про те, що у всіх видах завдань у дітей з порушеннями інтелекту виявлені суттєві порушення програмування тексту, виражені порушення його лексико-граматичного оформлення. При виборі засобів комунікації діти, в основному, віддавали перевагу невербальним, зокрема використовували вказівні жести, тактильний вплив. У більшості дітей були відсутні можливості для реалізації спілкування за допомогою мови. Продуктивного діалогу в процесі спільної діяльності не спостерігалось. Діти використовували короткі репліки: вказівки, вимоги. Виникали труднощі при виборі необхідних слів, що позначають, предмети, дії, якості. Складнощі виникали при складанні програми висловлювання. Тому діти з порушеннями інтелекту воліли працювати мовчки. Найбільші труднощі у дітей виникали при необхідності організації зворотного зв'язку з партнером по діяльності, коли слід було змінити своє комунікативну поведінку з урахуванням дій партнера. У зв'язку з цим спілкування між двома дітьми часто припинялося. Результати дослідження показали, що учні перебувають переважно на низькому рівні комунікативного розвитку. Це залежить від того, що діти з порушеннями інтелекту в процесі спільної діяльності не вміють домовлятися, приходити до спільного рішення, йти на компроміси, а в якості мотивів вживають, в основному, категоричні форми: накази, заборони, вказівки, які, в свою чергу, викликають в якості реакції відмови від виконання дії. У деяких учнів з порушеннями інтелекту спостерігається підвищена агресивність, яка

проявляється в погрозах і застосування фізичної сили в якості «засоби» спілкування. Також діти не вміють працювати спільно, надавати взаємодопомогу і радіти загального результату.

Процес комунікації ускладнюється і тим, що мовлення учнів з порушеннями інтелекту рясніє неадекватним використанням слів, а також однотипністю, односкладовістю фраз і ситуативністю, в мовленні присутні жаргони, зустрічається лайлива лексика. В процесі виконання роботи діти рідко користуються промовою, обмежуючись вигуками, або зовсім замінюють її вказівними жестами. Всі недоліки комунікативних умінь не тільки ускладнюють процес спілкування, а й негативно впливають на формування особистості школярів з порушенням інтелекту.

Методика формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушенням інтелекту припускає відповідне наукове проектування, при якому цілі задаються досить однозначно і зберігається можливість об'єктивних поетапних змін і підсумкової оцінки досягнутих результатів. Теоретичним обґрунтуванням методики формування виступили кілька концептуальних положень.

Спираючись на сучасні наукові уявлення про методику формування, і з огляду на поставлену мету, потрібно вирішити наступні завдання: дати теоретичне обґрунтування основних положень, на яких буде базуватися робота з формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушенням інтелекту; визначити етапи, напрямки, прийоми і форми організації корекційної роботи з формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушенням інтелекту.

Основними напрямками роботи з формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушенням інтелекту є: створення доброзичливих відносин, формування в учнів емпатії по відношенню один до одного і вчителя; розвиток розуміння мовлення; розвиток пізнавальної діяльності; розвиток невербальних засобів комунікації; розвиток мовленнєвих засобів;

формування діалогічного мовлення; формування умінь брати участь у мовленнєвій ситуації.

За всіма напрямками робота здійснюється з поступовим ускладненням матеріалу з урахуванням мовленнєвих і комунікативних можливостей дітей.

Досягнення виділених цілей і реалізація напрямків роботи здійснюється за допомогою методів. Орієнтуючись на прийняту в загальній дидактиці класифікацію методів за джерелом інформації та сприйняття, в ході експериментального навчання слід використовувати практичні (вправи, ігри, моделювання), наочні (спостереження, розглядання малюнків, картин, макетів, демонстрація, показ зразка завдання і способу дії) і словесні (бесіда, розповідь, спільне розповідання вірші або казки) методи. Слід зазначити, що словесні методи використовуються в поєднанні з наочними і практичними.

Розроблена корекційна методика формування комунікативних умінь і навичок у молодших школярів з порушеннями інтелекту, теоретичну основу якої складала найважливіші принципи корекційної педагогіки є ефективною. Методичним забезпеченням цієї методики слугували підібрані нами ігри, вправи, завдання. Послідовність застосування включених в реалізацію корекційної методики методів і засобів визначалася необхідністю проходження визначених етапів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бгажнокова И.М. Психология умственно отсталого школьника. М. : Просвещение, 1987. 96 с.
2. Бех І.Д. Від волі до особистості. К. : Освіта, 1998. 212 с.
3. Бодалев А.А. Психология общения. М. : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. 256 с.
4. Бодалев А.А. Психология о личности. М. : Просвещение, 1988. 127с.
5. Божович Л.И. Психологическое развитие школьника и его воспитание. М. : Педагогика, 1989. 226 с.
6. Божович Л.И. Избранные психологические труды. М. : Просвещение, 1995. 225 с.
7. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М. : Просвещение, 1988. 198 с.
8. Бойков Д.И. Общение детей с проблемами в развитии : коммуникативная дифференциация личности : учеб-метод. пособие. СПб. : КАРО, 2005. 248 с.
9. Василевська В.Я. Понимание учебного материала учениками вспомогательной школы. М. : Просвещение, 1990. 166 с.
10. Венгер А.А., Мухина В.С. Психология. М. : Педагогика, 1988. 236 с.
11. Возрастная и педагогическая психология. / под ред. А.В. Петровского. М. : Педагогика, 1988. 162 с.
12. Выготский Л.С. Психология развития человека М. : Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.
13. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / под ред. А. В. Запорожца. М. : Педагогика, 1982. Т.5. : Основы дефектологии. 369 с.
14. Гайдукевич М.А. Символічна форма комунікації у дітей з порушенням інтелекту. *Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка: серія соц.-*

педагогічна. / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Вип. 20 в двох ч., ч. 2. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. С. 34 – 42.

15. Гнездилов М.Ф. Развитие устной речи умственно отсталых детей. М. : Просвещение, 1987. 179 с.

16. Гончарук Н.М. Формування комунікативних навичок розумово відсталих підлітків в умовах шкільної групи: автореферат дис. на здоб. наук. ст. канд. псих. наук. Київ, 2012. 20 с.

17. Горелов И.Н. Невербальные коммуникации. М. : Просвещение, 1980. 104 с.

18. Еременко И.Г. Познавательные возможности учащихся вспомогательной школы. К.: Радянська школа, 1982. 130 с.

19. Занков Л.В. Психология умственно отсталого ребенка. М.: Учпедгиз, 1989. 78 с.

20. Запорожець А.В. Психологическое развитие ребенка. Избранные психологические труды. М. :Просвещение, 1986. 183 с.

21. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. М. : Педагогика, 1980. 202 с.

22. Знаков В.В. Понимание в познании и общении. М.: Просвещение, 1994. 158 с.

23. Иванова Т.И. Из опыта работы по развитию речи умственно отсталых детей. *Дефектология*. 1990. №4. С. 51-55.

24. История зарубежной психологии / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М. : Здоровье, 1986. 146 с.

25. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы. К. : Радянська школа, 1998. 88 с.

26. Костюк Г.С. Психічний розвиток особистості. К.: Освіта, 1989. 128с.

27. Коррекционная педагогика. Основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии / под ред. Б.П. Пузанова. М. : Академия, 1998. 144с.

28. Лабунская В. А. Невербальное общение . В.А. Лабунская. Ростов-на-Дону, 1986. 135 с.
29. Лалаева Р.И. Особенности речевого развития умственно отсталых школьников. *Дефектология*. 2003. №3. С. 29-34.
30. Леонтьев А. А. Психология общения. М. : Смысл, 1997. 365 с.
31. Липа В.А. Психологические основы педагогической коррекции. 2-е изд., перераб. и дополн. Славянск : Предприниматель Маторин Б.И., 2012. 386 с.
32. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. М.И. Лисина. М.: Просвещение, 1985. 164 с.
33. Лебединська К.С. Діти з порушеннями спілкування / за ред. К.С. Лебединська, О.С. Микільська, Е.Р. Баєнська, М.М. Ліблінг. М. : Просвещение, 1989. 195 с.
34. Методические рекомендации по развитию речи у учащихся младших классов вспомогательной школы / под ред. Е.Ф. Собонович. К. : РУМК, 1989. 194 с.
35. Меграбян А. Психодиагностика невербального поведения. СПб. : Речь, 2001. 256 с.
36. Морозова Н.Г. Формирование познавательных процессов у аномальных детей. М.: Просвещение, 1989. 154 с.
37. Невербальні засоби спілкування / за ред. М.А. Поваляєва, О.А.Рутер. Ростов н/Д. : Фенікс, 2004. 352 с.
38. Обухова Д.Л. Детская психология: теории, факты, проблемы. Д.Л. Обухова. М. : Просвещение, 1981. 237 с.
39. Общение и формирование личности школьника / под ред. А.А.Бодалева, Р.Л. Кричевского. М. : Педагогика, 1987. 178 с.
40. Основы специальной психологи / под ред. Л.В. Кузнецовой. М. : Издат. Центр: «Академия», 2002. 480 с.
41. Петрова В.Г., Белякова И.В. Психология умственно отсталого школьника. М.: Академия, 2002. 160 с.

42. Пиаже Ж.Ж. Избранные психологические труды. Ж.Ж. Пиаже. М. : Просвещение, 1996. 332 с.
43. Пинский Б.И. Психологические особенности деятельности умственно отсталых школьников. М.: Просвещение, 1982. 318 с.
44. Психологические проблемы коррекционной работы во вспомогательной школе / под ред. Ж.И. Шиф, Б.Г. Петровой, Т.Н. Головиной. М.: Педагогика, 1987. 150 с.
45. Психология развивающейся личности / под ред. А.В. Петровского. М.: Педагогика, 1987. 161 с.
46. Развитие понимания речи у младших школьников с речевым недоразвитием / под ред. В.В. Тарасун, М.В. Шевченко. М.: Педагогика, 1989. 194 с.
47. Развитие личности ребенка / под ред. А.М. Фонарева. М.: Просвещение, 1997. 216 с.
48. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : В 2 т.. М. : Педагогика, 1989. Т. 1. 720 с.
49. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника : учеб. пособ. для студентов педагогических институтов по специальности «Дефектология» . 3-е издание, перераб. и дополн. М. : Просвещение, 1986. 192 с.
50. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: підручник. К. : Знання, 2008. 359 с.
51. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическа структура речової діяльності і механізми її формування. К: Фенікс, 1997. 152 с.
52. Специальная психология / под ред. В.И. Лубовского, Т.В. Розановой, Л.И. Солнцевой. М. : Академия, 2005. 464 с.
53. Стадненко Н.М. Нариси з олігофренопсихології / за ред. Н.М.Стадненко, М.П. Матвеева, А.Г. Обухівська. К.-П.: КПДПУ : ІВВ, 2002. 200 с.
54. Степанюк С. Спілкування – важливий чинник вироблення

соціальної позиції розумово відсталих дітей. *Дефектологія*. №3. 1998. С. 25 – 26.

55. Усанова О.Н., Шаховская С.Н. К проблеме психолого-педагогического изучения детей. *Дефектология*. 1995. №3. С. 2-4.

56. Хохліна О.П. Розумово відстала дитина. *Діти з особливими потребами: поради батькам*. К. : Наук. світ, 2004. С.151-169.

57. Федоров В.Д. Психодіагностика особистості в системі диференціації. Хмельницький, 1993. 112 с.

58. Фрейд З. Психическое развитие ребенка. М. : Здоровье, 1985. 134с.

59. Шахнарович А.М. Психолінгвістическіе проблемы овладения общением в онтогенезе. М. : Наука, 1999. 407 с.

60. Шевандрин Н.И. Психодіагностика, коррекция и развитие личности. М. : Педагогика, 1989. 196 с.

61. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детском возрасте. Д.Б. Эльконин. М. : Педагогика, 1995. 356 с.